

УДК 378.4

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ У ПОЛЬЩІ

Пастушок О.І.,
здобувач

*Інститут педагогічної освіти й освіти дорослих
Національної академії педагогічних наук України*
викладач педагогічних дисциплін,
завідувач навчально-виробничою практикою
*Нікопольське педагогічне училище
ДВНЗ «Криворізький національний університет»*

У статті проаналізовано історичні етапи становлення польської освіти дорослих, визначено роль освіти дорослих у контексті сучасних соціально-економічних трансформацій, зокрема щодо уможливлення адаптації особистості у швидко змінюваному соціумі. Розкрито особливості становлення освіти дорослих у Польщі як важливого чинника соціально-економічного розвитку країни.

Ключові слова: андрагог, навчання, освіта дорослих, особливості освіти дорослих, становлення освіти дорослих.

В статье проанализированы исторические этапы становления польского образования взрослых, определена роль образования взрослых в контексте современных социально-экономических трансформаций, в частности относительно осуществления адаптации личности в быстро изменяемом социуме. Раскрыты особенности становления образования взрослых в Польше как важного фактора социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: андрагог, учеба, образование взрослых, особенности образования взрослых, становление образования взрослых.

Pastushock O.I. FEATURES OF FORMATION OF EDUCATION ADULTS IN POLAND

The article analyzes the historical stages of the Polish adult education, defines the role of adult education in the context of modern social and economic transformations, in particular regarding the implementation of the individual to adapt in a rapidly changing society. The features of formation of adult education in Poland as an important factor of socio-economic development of the country.

Key words: andragogist, education, adult education, especially adult education, development of adult education.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження освіти дорослих у Польщі зумовлена інтенсивним розвитком євроінтеграційних процесів суспільного життя, зростанням інтересу до порівняння економічних показників, суспільно-політичних систем, моделей освіти та культури різних країн і народів. Все більша кількість дорослих людей прагне вирішити свої життєво важливі проблеми й задовольнити освітні потреби через неперервну освіту. Зазначимо, що в сучасних умовах систематичного навчання потребують не тільки люди з певним рівнем освіченості і стабільним соціально-суспільним статусом, але й люди з обмеженими можливостями, люди, які належать до так званих кризових, маргінально-соціальних груп, люди похилого віку та ін.

У зв'язку з тенденціями розвитку сучасного суспільства, що здійснюють вплив на всі сфери функціонування різних країн, на сьогодні освіта дорослих є нагальною необхідністю, що покликана не тільки гарантувати професійну зайнятість дорослого

працездатного населення, а й забезпечити всебічний розвиток та самовдосконалення особистості. З нашої точки зору, це обумовлено об'єктивною суперечністю між існуючими можливостями людини до освіти та об'єктивними умовами організації освіти дорослих у різних країнах. Вважаємо, що розв'язання цієї складної проблеми потребує всебічного вивчення особливостей становлення систем освіти дорослих в європейських країнах, зокрема в Польщі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливе значення для дослідження проблем освіти дорослих мають праці з філософії освіти українських філософів В. Андрущенко, І. Зязюна, В. Кременя, В. Кудіна, В. Лутая. Порівняльно-педагогічні дослідження з окремих аспектів розвитку неперервної професійної освіти за рубежом здійснені вітчизняними науковцями Н. Авшенок, С. Бабушко, Н. Бідюк, А. Каплуном, О. Огієнко та ін.

У сучасних умовах, на наш погляд, набуло актуальності вивчення впливу глобалізацій-

них процесів на розвиток освіти різних категорій дорослого населення, що знайшло відображення в працях С. Вершловського, С. Змейова, Л. Пуховської, С. Сисоевої. Тенденціям розвитку освіти дорослих у Польщі присвячені праці відомої української вченої Л. Лук'янової.

Слід зауважити, що нами не здійснено цілісного порівняльно-педагогічного дослідження, в якому були б системно розглянуті історичні етапи становлення польської освіти дорослих.

Постановка завдання. Головна мета статті полягає в теоретичному аналізі наукових джерел щодо особливостей становлення та розвитку освіти дорослих у Польщі.

Виклад основного матеріалу. Освіта дорослого населення є важливим чинником швидко змінюваного сучасного суспільства, де центральну позицію посідає сама людина, її особистість, бажання й прагнення постійного розвитку впродовж життя.

Розвиток освіти дорослих у Польщі, як відомо, пов'язаний із промисловим переворотом, який відбувся Європі на зламі XVIII/XIX століття. Зростання значення всіляких ініціатив щодо поліпшення рівня освіти дорослих спостерігалось в другій половині XVIII століття через промислову революцію. Величезні суспільно-господарські зміни, що відбулися в той час, наприклад, такі як швидкий темп зростання кількості осіб працевлаштованих у промисловості, міграція великої кількості населення в пошуках роботи із селищ до міст, що різко розвивалися в промислових осередках, спричинили сильну потребу щодо пошуку більш кваліфікованої робочої сили [20].

Проаналізуємо історичні етапи становлення освіти дорослих у Польщі. Як зазначено, історія польської освіти дорослих має багаті традиції. Наприкінці XIX століття посилювався рух освіти дорослих, який охопив, насамперед, робочих і селян. У 1906 р. дозвіл на офіційну діяльність отримав Університет для Всіх, найважливішою метою якого була боротьба з неписьменністю і низьким рівнем знань робочих. Завдяки роботі Університету серед робочих прошарків поширено ідею освіти дорослих [20].

В офіційних документах зазначено, що період огорож негативно вплинув на рівень освіти поляків, а відбудова держави вимагала кваліфікованих працівників у різних секторах промисловості. Значущу роль у навчанні дорослих відіграли в той час позашкільні форми навчання, здійснювані різноманітними організаціями, такими як Товариство Робочого Університету (ТРУ). Дії цього закладу зосереджувалися на наданні освіти робочим. Заняття мали форму

курсів, практики у вигляді професійних стажувань, що доучують [20]. Функціонування цієї організації було тимчасово відсторонено в період II світової війни.

Відзначимо, що під час II світової війни, а також на початку існування комуністичних урядів розвиток польської освіти для дорослих був значно загальмований. М. Бублік зазначає, що в період окупації в підземних структурах відбудовано діяльність загальних університетів: Вільного Польського Університету, Інституту Освіти Дорослих, який прийняв назву Народного Інституту Освіти і Культури, також самоосвітню діяльність [6, с. 26]. Після закінчення окупації розпочали свою діяльність Товариство Робочого Університету, Товариство Народних Університетів, Народний Інститут Освіти і Культури Дорослих, загальні університети. Було відбудовано Товариство Робочого Університету, через короткий час воно діяло як незалежне товариство, а потім в 1948 р. сполучилося з Товариством Народних Університетів, створюючи Товариство Робочих і Народних (TURiL) Університетів [20].

Після 1945 р. важливу роль у поширенні освіти для дорослих відіграли міжнародні організації, такі як UNESCO і Європейський союз. За ініціативою UNESCO відбулося шість світових конференцій з освіти дорослих, саме освіта дорослих була визнана ключем до XXI століття та одним із унікальних засобів стабільного розвитку суспільства. Завдяки діяльності UNESCO історично освіта стала важливим принципом освітньої політики [20].

М. Бублік доводить, що після війни всі освітні установи підпорядковано настановам центральної адміністрації. Система освіти дорослих була націоналізована і включена в систему комуністичної індоктринації суспільства. Комуністичні власті Польщі вбачали в діяльності Товариства Робочих і Народних (TURiL) Університетів загрозу для своїх справ. Так, у 1950 р. створено цілком залежне від державного апарату Товариство Загальних Знань, принциповою метою якого було поширення політичних знань і пропаганди [6].

Як відомо, дотеперішні форми діяльності освітніх установ замінені розвитком шкіл для працюючих у сфері початкового навчання дорослих, початкової і професійної шкіл. Відома дослідниця проблем освіти дорослих Л. Лук'янова відмічає, що тоді динамічно розвивалися позашкільні форми навчання дорослих осіб, курси професійного вдосконалення, що визначаються як організація Наукових Інститутів Ремесла [2]. Польський учений З. Зіатровський наголошує на тому, що така організація піддава-

лася протягом років численним змінам, а з 1962 р. продовжувала свою діяльність під назвою Підприємств Професійного Вдосконалення, натомість центральне управління цієї організації набуло назви Зв'язку Підприємств Професійного Вдосконалення [19, с. 28].

Польський науковець М. Бублік зазначає, що спроба інтенсифікації навчальної діяльності дорослих мала місце в 70-ті роки XX століття. Полягала вона тоді у створенні центрів історичного навчання і розвитку дидактики в містах воєводських мереж за допомогою засобів масової інформації: радіо і телебачення [6, с. 29].

Під час засідань III Міжнародної Конференції Освіти Дорослих у Токіо в 1972 році, а також XIX Конференції Генеральної UNESCO у Найробі 26 листопада 1976 р. здійснено спробу сформулювати сутнісні характеристики навчання дорослих. М. Бублік констатував, що освіта дорослих є діяльністю, яка має на меті розвиток духовних цінностей людини. Вона, на думку вченого, повинна сприяти удосконаленню соціального середовища людини з метою її особистісного розвитку. Завданням освіти дорослих, як зазначає автор, є розвиток спрямованості особистості до самоосвіти, збагачення моральної сфери [6, с. 30].

З. Віатровський відзначає, що до 1989 р. заняття в області навчання і вдосконалення вміння професійних дорослих осіб було реалізовано також підприємствами, фабрично-заводськими освітніми представництвами. Характерними ознаками освіти дорослих цього часу були статичність, односторонність, а навчання не спиралося ні на різноманітність форм, ні на їх інноваційність, що мало ідеологічне підґрунтя. Проблема особистості організаторів освіти дорослих не набула належної уваги, а інституції освіти (школи для дорослих, народні й робочі університети) обмежувалися такими формами навчання, як вечірня, заочна, екстернат, курсова підготовка [19, с. 31].

Здійснений теоретичний аналіз наукових джерел довів, що у восьмидесятих роках XX століття в Польщі наступив занепад шкіл для працюючих осіб. Розвинені форми діяльності були ліквідовані або відсунуті на другий план разом із введенням воєнного стану. Повна система освіти дорослих повинна була замінити численні курси і форми політичної освіти, партійної, профспілкової, школи і курси молодіжних організацій. Ліквідовано понад 50 організацій.

Наступний етап розвитку освіти дорослих розпочався в Польщі під впливом політичних змін, що відбулися в країні в 1989 році. У цей період освіта відкрилася для

суспільних, культурних і технологічних змін. Так, у результаті глибоких структурних перетворень, зокрема звільнення освіти від ідеологічного впливу, в країні виникла нова ситуація, яка зачепила освіту дорослих, а відтак безпосередньо вплинула на суб'єктів навчального процесу. Саме в цей період освітній ринок вже представляли інші організатори освіти дорослих: фундації, співтовариства, суспільні організації, фізичні особи, відповідні осередки [20].

У документі Європейського союзу «Меморандум на тему навчання крізь усе життя» (2000 р.) сформульовано навчання крізь усе життя і у всіх просторах освіти. Зрозуміло, що освіта повинна реалізовувати однаково інструментальні цілі, які виникають із вимог політичного і господарського життя, як і цілі, які дозволять одиницям реалізовувати свої власні прагнення. Відзначимо, що Європейський союз сприяє і значно підтримує впровадження Європейських правил кваліфікації для навчання крізь усе життя як інструменту, який дозволяє порівнювати і визнавати кваліфікації, що здобуваються формально і неформально в різних країнах; дає молоді й дорослим змогу набувати знання, уміння й навички, виробляти погляди й адаптуватися до постійних змін у соціальному середовищі [15].

Л. Лук'янова зазначає, що оскільки нині в освіті дорослих відбувається суттєва трансформація традиційних способів передавання готових знань, створюються нові технології, які уможливають задоволення потреб як окремої особистості, так і суспільства загалом. Стає очевидним, що для роботи в освітньому середовищі з дорослими потрібні високоосвічені професіонали, які мають відповідну професійно-психологічну підготовку, що ґрунтується на андрагогічних засадах [2]. Освіта дорослих, на думку вченої, вимагає чіткого визначення статусу й кола професійних обов'язків викладача, який здійснює навчальну діяльність із різними категоріями дорослого населення.

Надзвичайно цікавим щодо визначення особливостей становлення і розвитку освіти дорослих у Польщі, на нашу думку, є досвід у сфері підготовки фахівців для навчальної діяльності дорослих. Проблема підготовки андрагогів у Польщі розкрито в працях Т. Александра, Е. Весоловські, К. Верещинські, М. Марчука, С. Качора, Л. Копцієвич, а також Б. Войтасік, У. Ярушки та ін.

Слід визначити, що академічну підготовку андрагогів було започатковано в 1925 р. у Відкритому університеті Польщі. Це був заклад інноваційного типу, оскільки тут могли навчатися особи, які не отримали атестат про середню освіту. Заклад мав

чотири відділи: математично-природничий, політичних й суспільних наук та педагогічний. Саме на педагогічному відділі функціонувала Студія суспільно-освітньої праці, яку очолювала Халіна Радніцка. Підготовку андрагогів у студії було організовано за декількома спеціальностями: систематична освіта дорослих, бібліотекарська й читацька справа, організація культурного життя і опікунської праці [2].

Цікавим для нашої роботи є аналіз типології працівників освіти дорослих. У польській науковій літературі можна знайти різні категорії андрагогів. Так, наприклад, із позиції критичної андрагогіки головне завдання андрагога полягає в підготовці дорослої людини до використання зміненої інформації в життєвому досвіді, допомозі у визначенні обмежувальних чинників суспільного життя, розумінні зв'язків особистості з реальним життям та особистісних чинників, що окреслюють цей зв'язок.

Згодом в окремих вищих навчальних закладах почали виникати окремі підприємства і кафедри, що займалися освітою педагогів-андрагогів. Це сприяло створенню підстав для розвитку професійної освіти дорослих. Динамічний розвиток цієї галузі як глобального явища наступив після II світової війни [16].

З нашої точки зору, особливо слід відзначити, що Польща має давні традиції й новаторські форми підготовки андрагогів. Наприклад, системна підготовка й підвищення кваліфікації андрагогів розпочалася ще в 1919 р. у центральному Бюро Курсів для дорослих, який з часом було трансформовано в Інститут освіти дорослих [2].

У польській науковій літературі можна знайти різні категорії андрагогів. Наприклад, Е. Весоловська акцентує на такі: андрагог-вчитель; андрагог-аніматор і андрагог-організатор [19]. Натомість М. Марчук на підставі формалізації освітньої праці поділяє андрагогів на дві категорії: вчителі шкільної освіти дорослих; вчителі позашкільної освіти дорослих [11]. Щодо діяльності першої категорії андрагогів. Вона, на думку автора, має відносно систематичний характер, здійснюваний на формалізованих засадах, з урахуванням усталених організаційно-дидактичних принципів, на основі конкретних навчальних програм, є об'єктом контролю і оцінювання.

М. Марчук здійснює подальший поділ за рівнями й типами навчання. Вчителя стаціонарних (вечірніх) шкіл організують процес навчання переважно в класово-лекційній системі (характерний для середнього рівня) і лекційно-семінарській (у вищих школах). Провідний стиль: експерт-викладач має ви-

сокий рівень знань, дає вказівки, розпорядження, команди, робить вибір і відповідає за нього. Вчителя заочних (кореспонденційних) шкіл організують і керують самонавчанням. Провідний стиль: консультант, тобто викладач дає вказівки щодо навчання, допомагає в розв'язуванні виникаючих проблем. У вчителів екстернатних шкіл діяльність спрямована на допомогу засвоєння навчальної інформації, визначення джерел знань, надання консультацій та проведення іспитів. Провідний стиль: спостережливий опікун – стимулює до активності, не сварить, у разі потреби дає поради. Вчитель змінних форм навчання (поєднання стаціонарного із заочним навчанням) – поєднання стилів експерта і консультанта [11, с. 345].

Відзначимо, що група працівників позашкільної освіти дорослих є надзвичайно різноманітною. Так, Е. Весоловська виокремлює аніматорів, організаторів, а також лекторів, інструкторів, бібліотекарів, редакторів, рецензентів публікацій з андрагогіки, працівників освітньо-культурної діяльності [19]. Конкретизуючи цю класифікацію, І. Каргул вирізняє три категорії: власне працівники, які саме надихають дорослих на різноманітну артистично-культурну діяльність; інструктори – організують традиційні секції і гуртки за інтересами в будинках культури та аніматори – організатори різноманітних аматорських форм культурної активності, головною метою яких є розвиток активності учасників заходу.

Іншої класифікації щодо визначення працівників для освіти дорослих дотримується Тадеуш Александр, пропонуючи виокремлювати керівників, інструкторів, організаторів, суспільних діячів. Зокрема: керівники освітньо-культурних майданчиків, центрів навчання і підвищення кваліфікації, будинків і осередків культури, бібліотек, які організують різні форми навчання дорослих; інструктори здійснюють конкретну освітню й виховну діяльність із дорослими; суспільні діячі (волонтери) різних інституцій і освітніх, культурних майданчиків для дорослих [4, с. 360].

Таким чином, можна зробити висновок, що різноманітна типологія працівників у сфері освіти дорослих є наслідком їхньої професійної діяльності в різних інституціональних умовах, виконання різноманітних завдань і функцій, зумовлених специфічними компетенціями.

С. Качор вбачає в діяльності андрагогів певний політичний контекст й у цьому сенсі виокремлює виховну, дидактичну, суспільної діяльності, наукову, суспільно-опікунську та інноваційну функції [7]. Аналогічну думку щодо функцій вчителів дорослих піс-

ля зламу 1989 р. сформулював Ч. Банах, додавши до їх числа функцію навколишнього середовища і соціалізації [5, с. 56]. Одночасно вчений запропонував розглядати ці функції в сенсі професійних компетенцій, таких як навчання й сприяння розвитку; виховання і самовиховання дорослих учнів; опіка, вирівнювання рівнів навчання; діагностування; ресоціалізація; інноваційно-реформаторська діяльність; співпраця із середовищем проживання і праці; організації власної праці.

Здійснений аналіз джерел доводить, що освіта дорослих у Польщі є принципом освітньої політики та збереження традицій. Її корені слід шукати в стародавності. Процес формування людського капіталу триває крізь усе життя. Школа – освітньо-виховна установа, що займається навчанням і вихованням дітей, молоді і дорослих осіб із різних соціальних категорій населення відповідно до прийнятих у даному суспільстві цілей, завдань, концепцій і програм.

Водночас в європейській і світовій теорії і практиці неперервної освіти дорослих сформульовано ключові принципи, на засадах яких і відбувається розвиток цього освітнього напрямку. Вони є базовими, універсальними, а отже, можуть слугувати для розвитку системи освіти дорослих у будь-якій країні. Нові базові знання і навички для усіх; збільшення інвестицій у людські ресурси; інноваційні методи викладання і навчання; нова система оцінювання набуті освіти; розвиток системи консультування; наближення освіти до особистості [2].

Таким чином, стратегічна фундаментальна ідея оновлення системи освіти дорослих набуває особливої цінності, такої як цінність розвитку особистості, суспільства, культури, вона поступово стає провідним принципом державної політики, визначається як методологічний регулятор розвитку як особистості, так і держави загалом, забезпечує нову якість розвитку, відкриває принципово нову історичну епоху розвитку суспільства. Нагальність розвитку системи освіти дорослих визначається тим, що рівень освіченості суспільства має випереджувати рівень його розвитку, зокрема соціальної, виробничої сфери, економіки. Тоді, як зазначає Л. Лук'янова, «...онтологізація духовно-морального розвитку (просвітлення) дорослої людини, здійснювана в межах її сприйняття як суб'єкта духа, людини, яка в складному пошуку гармонії між матеріальним і духовним, долаючи в собі «людину», входить у зону надлюдського внутрішнього (божественного) начала і розуміє, що затверджувати у світі треба не себе, а порядок навколо себе» [3, с. 12].

Разом із тим освіта дорослих відіграє значущу роль у результативності та якості роботи, зменшується кількість помилок, і дорослі працюють краще, виконують більш ускладнену діяльність, не ухиляються від відповідальних завдань, легше опановують різні нові види роботи. Випускники вищих шкіл більш дисципліновані, збільшується також ступінь їх суспільної ініціативи, зростає свідомість. Освіта дорослих прямує до модифікації умов психічного розвитку дорослої особи [12].

Новий тип економічного розвитку спонукає людину декілька разів протягом життя змінювати професію, постійно підвищувати свій професійний рівень. Доведено, що нині вищі навчальні заклади не можуть забезпечити своїх студентів обсягом знань, достатніх не тільки для подальшої професійної діяльності, але й для розв'язання різних життєвих ситуацій сьогодення. Окрім того, інтенсивне зростання інформації та її постійне оновлення, яке відбувається через кожні 5-10 років, вимагає поновлювати знання задля відповідності новим життєвим вимогам. Отже, сфера освіти нині суттєво перетинається з економічною сферою життя суспільства, а освітня діяльність стає важливою компонентою його економічного розвитку. Окрім того, інформація і теоретичні знання є стратегічними ресурсами країни, а рівень розвитку освіти значною мірою визначає її суверенітет і національну безпеку.

Висновки. Отже, варто відмітити, що з урахуванням вищевикладеного освіта є істотним елементом життя дорослої людини і важливим чинником, що визначає шанс здобутку високої якості життя. Освіта дорослих виконує, перш за все, стабілізаційну, адаптаційну роль через репродукцію існуючих суспільних ролей. Від сучасної системи освіти дорослих очікується, що вона не тільки буде мати компенсаційний характер до цілої освітньої або суспільної системи, але й виконуватиме по відношенню до неї комплементарну роль.

Таким чином, на основі теоретичного аналізу наукової літератури щодо особливостей становлення освіти дорослих у Польщі в умовах сьогодення бачимо, що цей вид освіти дедалі більше набуває вагомості в сучасному соціумі, її провідними тенденціями стає навчання впродовж життя, а характер її розвитку обумовлено неперервним підвищенням кваліфікації дорослого населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вершловский С.Г. От педагогики к андрагогике / С.Г. Вершловский // Университетский вестник. – СПб., 2002. – Вып.1. – С. 33–36.

2. Лук'янова Л. Підготовка організаторів навчання дорослих в Польщі / Л. Лук'янова // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи : зб. наук. праць. – К.; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. – Випуск 5. – С. 19–28.
3. Подобед В.И., Горшкова В.В. Ведущие тенденции развития образования взрослых в России и странах СНГ / В.И. Подобед, В.В. Горшкова // Человек и образование. – 2007. – № 6. – С. 8–12.
4. Aleksander T. Ewolucja systemu pozaszkolnej edukacji zawodowej dorosłych w zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej // W : Edukacja dorosłych w erze globalizmu : materiały IV Zjazdu PTP sekcja II / pod red. E. Anny Wesołowskiej. – Płock, 2002. – S. 351–362.
5. Banach Cz. Funkcje i zadania nauczyciela oświaty dorosłych wobec polskich wyzwań cywilizacyjnych // W : Edukacja Dorosłych. – 1995, 2. – S. 56.
6. M. Bybluk, 2004, Kształcenie pedagogiczne w Rosji, [w:] E.A. Wesołowska (red.), Człowiek i edukacja, Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock
7. Kaczor S. Kształcenie i doskonalenie zawodowe w okresie przemian /Stanisław Kaczor. – Radom : Wydaw. i Zakład Poligrafii. Międzyresortowe Centrum Naukowe Eksploatacji Majatku Trwałego, 1993. – 181 s.
8. Kargul J. Obszary pozaformalnej i nieformalnej edukacji dorosłych : przesłanki do budowy teorii edukacji całozyciowej / Józef Kargul. – Wyd. 2 zm. i rozsz. Wrocław : Wydaw. Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, 2005. – 153 s.
9. Kopciwicz L. Gender (rodzaj) i druga szansa – feministyczne kontrowersje wokół edukacji dorosłych / Lucyna Kopciwicz // W : Edukacja Dorosłych. – 2004, nr ½. – S. 35–53.
10. Malewski M., Kształcenie w szkole wyższej: między rygoryzmem standardów dyscyplinowych a populizmem edukacyjnego rynku / M. Malewski // Kultura i Edukacja. – 1997, ¾. – S. 71–76.
11. Marczuk M. Pracownicy i działacze oświaty dorosłych / M. Marczuk // Wujek T. (red.), Wprowadzenie do andragogiki. – Warszawa, 1996. – S. 319.
12. Mięka P., 2009, Edukacja dorosłych – powszechną i wielowymiarową formą aktywności człowieka: http://www.almamer.pl/aa%20materialy%20dydaktyczne/TiR_Socjologia_czasu_wolnego_Migala.pdf (dostęp 18.12.2014).
13. Milerski B., Śliwerski B. 2000, Pedagogika. Leksykon, Warszawa, PWN.
14. Muszyński H., 1991, Cele Oświaty dorosłych i metodologiczne problemy ich stanowienia, s. 27.
15. Меморандум комиссии Европейского Совета «Обучение в течение всей жизни». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа 15.08.2010 : <http://is.beneficiarium.ru/docs/20001030>. – Загол. з екрану. – Мова пос.] Pachociński R., 1998, Andragogikaww ymiarzemiedzynarodowym. Podręcznik dla studentów pedagogiki, Warszawa.
16. Wesołowska E.A. Stan badań oświaty dorosłych w Polsce // W: Greger N. F. B., Pólturzycki J., Wesołowska E. A. (red.), Szkoły wyższe a edukacja dorosłych, Biblioteka Edukacji Dorosłych, t. 5. – Toruń – Warszawa, 1995. – S. 235.
17. Wereszczyński K. Potrzeby akademickiego kształcenia specjalistów z zakresu edukacji dorosłych // W : Wesołowska E. A. (red.), Człowiek i edukacja. Studia ofiarowane Profesorowi Józefowi Pólturzyckiemu. – Płock, 2004. – S. 649–655.
18. Solarczyk H. Podstawowe aspekty rozwoju edukacji ustawicznej w Niemczech / Hanna Solarczyk // W: Edukacja dorosłych : teoria i praktyka w dobie przemian / pod red. Jana Sarana. – Lublin : Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – S. 377–389.
19. Wiatrowski Z., 2000, Podstawy pedagogiki pracy, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz.
20. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.wup.kielce.pl>.